

Maito ja piimä

Maija-Liisa Länsimäki

Suomen nykymurteissa *maito* merkitsee happamatonta ja *piimä* hapatettua maitoa. Osin sama on tilanne ims. kielissä, osin tavataan vain joko *piimä* tai *maito*.¹

Maidolla on äänne- ja merkitysvastine karjalassa (*maido* Sui, R. E. Nirvi 1928 ja Tver, P. Virtaranta 1957),² lyydissä (*maid* Kuj.) ja vepsässä (*maid*, -od Zaiceva—Mullonen, Slovař vepskogo jazyka). Virossa on maidon nimityksenä *piim* (Wied.).³ Inkeroisilta on merkitty maitoa merkitsevä *maido* (Nirvi, Inkeroisurteiden sanakirja), mutta eräästä lorusta myös *piimä*: »Ruskoï miulle piimä, miä piimäm porzahal» Sa (Nirvi, mt.).⁴ Inkeroisessa tunnetaan lisäksi *pettopiimä* 'kirnupiimä', *pettupiimä* id. (Nirvi, mt.).⁵ Myös vatjassa on tuoreen maidon nimityksenä sekä *piimä* (*piimä* 'mjölk' Ahlqv., WoGr s. 145; *piim* 'piim' [moloko]: »juwa rēskā piimā — küil siž varmisud» Tsv.) että *maito* (*rēska maito* 'rieskamaito' Kett., VaKÄH s. 131). Vatjan *maito* tavataan kuitenkin vain määräyhteyksissä tuoretta maitoa tarkoittavana. Lisäksi vatjasta on kirjattu *piim* 'piimä, surmjölk' (Ahlqv., WoGr s. 145).

¹ Liivissä ei ole *maito*- eikä *piimä*-kantaan perustuvaa maidon nimitystä vaan sm. *siemaus*-sanaan yhdistetty *semä* (Kett., LW).

² Karjalasta on noteerattu myös *piimä*: »Uunissa paistetun kokkelin rahat otetaan ja pannaan 'dälittyyn' maitoon korvoon. Näin saatua *piimää* syödään puurojen kera» (Repola, Iina Seppänen 1928). *Piimästä* on pari muutakin tietoa (Uhtua, E. F. Rautell 1929; KorS, U. Brander 1931; Suoj, E. V. Ahtia 1909—22). Kyseessä on kuitenkin ilmeisen nuori suomalainen laina, koska sanasta ei ole muita, itäisempiä merkintöjä.

³ Suomen kielen etymologinen sanakirja mainitsee *maito*-kantaisten sanojen yhteydessä myös viron sanan *mait*: pl. *maidud* 'kuori (kerma?)' (SKES s.v. *maito*). Wiedemannin sanakirjassa tällä sanalla on merkitys 'Schorf'. *Mait* on nähtävästi kuitenkin vain *maik*: g. *maigu* -sanan äänteellinen muunnos (eikä siis kuulu *maito*-pesyeseen), mihin Wiedemannkin viittaa. Yksi tieto virossa tavattavasta *maito*-sanasta on kuitenkin olemassa. Suomalaisvaikutteita saaneesta Kuusalusta on merkitty muistiin kansanlaulu, jossa *maidu* on *veren* paralleellisanana: »Veri kinni juoksemasta, maidu maha langemasta» (EÜS VIII 2379). (Keele ja Kirjanduse Instituutin murresektorin johtajan Mari Mustin ystävällisen tiedonannon mukaan.)

⁴ Vanhoissa runoissa tavataan runsaasti *maidon* ja *piimän* ilmeisestikin täysin synonyymista rinnakkaisuutta. Inkeriin luodostuu selvä alue (Vuole Kel Lii Tyrö Heva Soik Nar Kall, myös Lava), esim. »Millä maksan emon maion / Kostan piimän kuoriani?» (VR III, 3639 Narvusi, Kallivieri). *Piimän* alkuperää voidaan tässä tapauksessa varmaankin etsiä lännestä, virosta.

⁵ Inkerin Valkeasaaresta merkitty *piimä* 'piimä' (Maria Ruuttu 1924) on selvä suomalainen laina.

Piimälle on esitetty pitkät perinteet (vrt. unk. *fej* 'lypsää', Setälä, Suomen Suku I s. 134; avestan *paeman-* 'maito', uuspersian *pēm* id., Kalima, Itämeren-suomalaisien kielten balttilaiset lainasanat s. 169). Outoa on kuitenkin se, että *piimä* puuttuu ims. itäisistä kielistä ja yleensä etäsukukielistä ja että *maito* näyttää ensisijaisesti olevan itäisten ims. kielten sana.⁶ Kiintoisa on lp:n maitoa merkitsevä sanasto: K *majt* (Gen.), T *maḫ^dta* (T. I. Itk.), L *māḫ^utu* (Grundstr.), S N *mīē^{kk}kk^E* (T. I. Itk.), N *mīē^{kk}kk^I* (Suomen Suvun kok.). Termistö on siis kahtalainen: aina inarilappia myöten ilmaisimet ovat skandinaavista alkuperää. Muissa lapin murteissa on maitoa tarkoittavana nuori suomalainen laina, joka — levikkiseikoista päätellen — on omaksuttu karjalais-lappalaisten kosketusten myötä; mahdollisesti myös lpL:n *māḫ^utu* on karjalaisperäinen (Perräpohjolan karjalaisista vaikutuksista ks. T. I. Itkonen, Kalevalaseuran vuosikirja 22 s. 51 ja Suomen lappalaiset I s. 273—281; vrt. myös Nesheim, Lapps and Norsemen in Olden Times s. 135). Näyttää siis siltä, että *maito* ja *piimä* ovat mksm:laisia novaatioita.

Maidon ja *piimän* suhde on siis ims. kielialueella kolmenlainen: 1) karjalassa, inkeröisessä, lyydissä ja vepsässä on pelkästään *maito*, 2) virossa pelkästään *piimä* ja 3) vatjassa ja suomessa esiintyvät molemmat rinnan merkitykseltään eriytyneinä. Eräät reliktiinomaiset *maito-* ja *piimä-*esiintymät osoittavat sanojen suhteiden olleen aiemmin suomessa olennaisesti toisenlaiset.

1. *Pitkämaitoinen* (pitkään lypsävästä lehmästä) ja *lyhytmaitoinen* (lyhyeen lypsävästä) tunnetaan laajalti sekä itä- että länsimurteisammassa; myös Vermlannista on kirjaukset. *Pitkäpiimäinen* (lyhyeen lypsävästä) ja *lyhytpiimäinen* (pitkään lypsävästä) tavataan Varsinais-Suomessa, Länsi-Satakunnassa, Pohjanmaalla ja Pohjois-Suomessa (Kajaanin ja Sotkamon seuduilta pohjoiseen; lisäksi on muutamia hajatietoja (Nou Somero Mes Puk Asko Joutsu Jäms Tervo Kuop TuuN). *Pitkäpiimäinen* (pitkään lypsävästä) ja *lyhytpiimäinen* (lyhyeen lypsävästä) on merkitty Päijänteen ympäristöstä, Pohjois-Savosta ja Pohjois-Karjalasta sekä Vermlannista.

Pitkäpiimäinen on noteerattu myös vanhoissa sanakirjoissamme (pitkään lypsävästä lehmästä Gan., Renv., Lönnr. lis. sekä lyhyeen lypsävästä Lönnr.). Virossa tunnetaan *pitka, lühikese piimaga lehm* 'eine Kuh, welche lange, kurze Zeit milcht, nicht güst ist' (Wied.). Ojansuu esittää (Suomen kielen tutkimuksen työmaalta I s. 173), että *pitkäpiimäinen* olisi lainautunut suomeen virosta, jossa *piim* 'maito'. Tällöin olettaisi merkitysten käyvän yksin, mutta ne ovat kuitenkin päinvastaiset. Alkuperäinen merkitys suomen murteissa on ilmeisesti kahdella erillisellä savolaisalueella, Päijänteen itäpuolella ja osissa Pohjois-

⁶ Toivonen on yhdistänyt suomen *maidon* votjakin sanaan *mōl'* 'baumhonig, süsser baumsaft' (FUF XX s. 53 ja Vir. 1918 s. 79).

Savoaa tavattava 'pitkään lypsävä'. Päijänteen alueet ovat pohjaltaan vankasti läntisiä, ja esiintymät ovat näin ollen mahdollisia äärialueen reliktejä.

Pitkäpiimäinen on abstraktistunut merkitsemään pitkäveteistä, ikävyyttävää (NS). Tällainen merkitys mainitaan jo vanhoissa sanakirjoissa (Gan., Renv.), ja se tunnetaan murteittainkin eri puolilla Suomea. Alkuperäinen merkitys on voinut hämärtyä vieraaksi käyneen *piimä*-sanana vuoksi (Kyrölä, Vir. 1933 s. 457). Nimitysten sekaantumista osoittaa sekin, että samasta pitäjistä on merkitty ristiriitaisia merkityksiä (mm. Jäms Joutsa TuuN).

2. Kallisarvoisen, harvinaisen, herkullisen, olemattoman, mahdottoman kuva-ilmauksena tavataan murteissamme laajalti *linnunmaito* (kirjauksia eri puolilta; vain jokunen hajatieta tai ei ollenkaan merkintöjä Uudenmaan keski- ja länsiosista, Lounais-Suomesta, Etelä-Hämeestä ja Satakunnasta), *linnunpiimä* (tietoja Sydän-Hämeestä, josta jatkuu kapea yhtenäinen alue Päijänteen ja Saimaan eteläpuolitse Karjalankannaksen läntisimpiin osiin; lisäksi on tietoja Uudenmaan länsiosista ja muutama tieto Varsinais-Suomesta sekä joitakin hajatietoja: Kite Kuop Laih SiikJ). Y. H. Toivonen on tarjonnut *linnunpiimälle* ja *linnunmaidolle* käännöslainaselitystä (Sanat puhuvat s. 168—175). R. E. Nirvin esittämän perusteella näyttää kuitenkin todennäköiseltä, että *linnunpiimä*, *linnunmaito* -kuvasanonta on abstraktistunut eufemistisesta hunajaa tarkoittavasta *linnunpiimästä* t. *-maidosta* (Sanankieltoja s. 331—335). Olkoon lähtökohta mikä tahansa, ilmauksen uskoiisi liittyvän pikemminkin makeaan (maitoon) kuin happamaan (piimään). Tällä tavoin *linnunpiimä*-tapausten *piimä* olisi maitoa.

Linnunpiimän levikki on yhtenäinen ja selkeä: Hämeestä Länsi-Kannakselle ulottuva vyöhyke. *Linnunmaito* sen sijaan on saattanut levitä vasta myöhemmin myös läntisille alueille.⁷

3. Leppäkertulla (*coccinella*) on muutamissa murteissa *piimä*-alkuisia nimityksiä: *piimäpirkko* (Koke Lempä Sääk Kalv Hat Hauh Puk Orim Nas Lam), *piimäpirkka* (Oriv Sääk Kalv Hat Tuul Van Orim ja ?Lapv), *piimäpirkku* (Hauh Sääk Van), *piimäpirkkaja* (Karin), *piimäpirjo* (Kyl Lempä) ja *piimäpilkku* (Van Sah Hauh). *Piimäpirkkaja* 'guldbagge, guldsmed (Chrysomela)' mainitaan

⁷ Ohitan tässä yhteydessä vain maininnalla seuraavat *piimä* ja *maito* -kantaiset metaforat. Ruismaltaista tai -jauhoista ja vedestä valmistettua juomaa nimitetään *pellonpiimäksi* Satakunnassa ja osissa Hämettä (lisäksi merkitykset 'sakea kaljaveli' MerK ja 'sahti, väkevä kalja' Sys). Pellonpiimä voi kuvallisuudesta huolimatta olla lähellä piimää. Lisäksi on tietoja *penkkipiimästä* (KoiJ Kalv Lempä Ylö Virr Nmo Kärs) ja *pellonmaidosta* (VesL). *Pellonmaidosta* merkityksessä 'vierre, tuore kalja' on tietoja myös Pohjanmaalta (Töy KalJ Hai).

Vettä nimitetään leikillisesti *mustan lehmän maidoksi* (Orim Ään KalJ), *mustikin maidoksi* (Muol VuoR Kir Kurk Pari Ilo Pol TuuN Kart Juuk Kuhmo KemJ), *mullikan maidoksi* (Kym) ja *mustan kallin maidoksi* (Tär). Rukiista jauhojuomaa merkitsevät *mustan lehmän maito* (Virr) sekä *mustan lehmän rieska* ja *mustapiimä* (Kul). Myös virosta tunnetaan kuvailemaus *musta lehma piim* 1. 'vesi', 2. 'kanepiöli' (KKI:n arkisto).

myös Lönnrotin sanakirjassa. Itäiseltä Uudeltamaalta on muutama tieto *piina*-alkuisista leppäkertun nimityksistä: *piinapirkko* (Myr Art), *piinapilkku* (Porv) ja *piinapilkka* (Orim). Nämä kaikki tavataan *piimä*-alkuisten leppäkertun nimitysten alueen itälaidalla. *Piina*-alkuiset nimitykset liittyvät aivan ilmeisesti *piimä*-alkuisiin; kun tarkoite on hämärtynyt, periferiassa on voinut syntyä uusi nimitys, joka on vanhan nimityksen äänteellinen muunnos.

Nimityssikermän pohjana oleva *pirkko* variantteinen viittaa Pyhään Birgitaan, jolle omistettuja kirkkoja on tai on ollut ainakin Lempäälässä, Lopella, Tuuloksessa ja Vihdissä, ts. sillä alueella, jossa tunnetaan *piimä*-määritteinen leppäkertun nimitys (Vilkuna, Kotiseutu 1966 s. 95—96).⁸ Birgittaa on pidetty karjan suojeluspyhimyksenä, mihin coccinellan *piimä*-epiteettikin tuntuu viittaavan. *Piimä* liittyy leppäkertun nimityksissä maitoon; maito on varsinainen ja alkuperäinen ruoka-aine, jota pyhimys suojelee. *Piimäpirkko*-sikermän synty on näin ajoitettavissa katoliseen keskiaikaan.

4. Uudessa testamentissa on säkeet: »te olette tulleet maitoa tarvitseviksi, ei vahvaa ruokaa» (Hebr. 5: 12). (Uusi testamentti nykysuomeksi: »Te tarvitsette maitoa ettekä vahvaa ruokaa.») Agricolan Uuden testamentin vastaava kohta kuuluu: »Ja ette teille annettais Pijmä, ia ei wekeuete Rooca.» Vuoden 1642 Raamatussa on *piimän* asemessa *rieska* (joka vieläkin vanhimmissa lounaismurteissa merkitsee happamatonta maitoa). Ruotsalaisessa Raamatussa (1541) on tässä kohden »maidon» vastineena *miölk* ja saksalaisessa (1545) *Milch*.—Vanhan testamentin (1. Moos. 18: 8) säe »ja hän otti voita ja maitoa» on vuoden 1642 Raamatussa asussa »ja hän toi voita ja piimä» (vrt. rts. *miölk*, saks. *Milch*).—Job. 21: 24 (nyk.) »hänen astiansa ovat maitoa täynnä» kuuluu 1642:n Raamatussa »Hänen piimäastians owat täynäns rieska» (vrt. rts. *miölkekaar*, saks. *melckfas*). Vertaillen Agricolan kieltä ja viroa Hakulinen on ottanut yhdeksi esimerkiksi juuri mainitun hebrealaiskirjeen kohdan (5:12), jossa esiintyy *piimä*. Hän arvelee, että 'maito'-merkitys tällä sanalla on kaikissa suomen nykymurteissa tuntematon, ts. Agricolan *piimä* olisi virolaisuus (Suomi 101 s. 34). Kuitenkin siis *piimä* on tarkoittanut maitoa Agricolan aikana, vielä 1500-luvulla ainakin Itä-Uudellamaalla.

5. Lehtikemppi erittää kevätkesällä vanun kaltaista valkeaa ainetta, josta muodostuu lepän lehdille hahtuvaläiskiä. Leppä on tällöin *maidossa* (ATar Nas Orim Hol Asi Äyr PyhVI Saari Salmi Antt Sääm RanS Kong SaaJ). Lepän *piimästä*, lepän *piimimisestä* puhutaan pääasiassa Hämeessä (lisäksi Kuusjo Lohj

⁸ Melkoinen joukko keskiaikaisia naissuojeluspyhimysten nimityksiä on muuttunut alueittain leppäkertun nimityksiksi. Leppäkerttu on ollut jonkinlainen pyhimysten suojatti, joka on kuljetellut lahjoja ja välittänyt sanaa ihmisten ja Jumalan edustajien, pyhimysten, välillä. (Vilkuna, Leppäpirkko ja Suomen naispyhimykset, Hyvä Tuomas s. 85—94.)

Nak), Keski-Suomessa ja Etelä-Pohjanmaan kaakkoisimmissa pitäjissä, mutta lisäksi on tietoja — tosin harvakseltaan — myös Savosta ja Pohjois-Karjalasta sekä Kaakkois-Suomesta.

Harmaalepän nimityksenä tunnetaan *maitoleppä* (Ruov Iit Säkk Koiv Viip Salmi Kite Puu Jor Ruok Juv Jyv PerM) sekä *piimäleppä* (Pern Muurl Kiika Usk Ruov Ruok).

Vermlannissa ei tiedetä puhutun lepän *piimästä* eikä *maidosta*. Sen sijaan on tietoja verbistä *piimiä*: Helmi Helmisen kirjauksen mukaan (1930) »*piimiä* tarkoittaa lepidä keskikesällä tapahtuvaa valkoisen nesteen muodostumista. — Kun leppä piimii niin lehmät ehtyy». T. Liljebblad on merkinnyt (1930) *piimiä*-verbin Vermlannista merkityksessä 'pölytä heilimöidessään (kasveja)': »Moa piimii; mehtä ja puut ja katajat piimii.» Maija Juvaksen tieto (1931): »Järvetii piimii» = veden pinnalle tulee siitepölykerros. Savolaiset lepän *piimä* ja *maito* ovat näin ollen suhteellisen nuoria, syntyneet 1600-luvun jälkeen.

Vanhoista sanakirjantekijöistämme ainoastaan Lönnrot tuntee lepän *piimän* ja *maidon*: »*leppä piimii l. piimükse* alen blommar (s.v. *piimiä*), *lepät ovat piimässä* hvita af bladlöss (s.v. *piimä*), *piimäinen leppä* al som blommar (s.v. *piimäinen*); *maitoleppä* (s.v. *leppä*).»

Virosta tunnetaan vastaava ilmaus: *mets on piimas* wenn die Bäume einen weissen Ueberzug von kleinen Insecten haben, *lepa-p.* von Insecten gebildeter weisser Ueberzug an Erlenzweigen (Wied.).

6. Viljan jyvä on ennen valmistumistaan pehmeä, ja siitä vuotaa puristettaessa valkeaa maitomaista nestettä. Tällöin jyvä on *maidolla*, *maidossa*; kypsymättömän jyvän nimenä on *maitojyvä* (tietoja harvakseltaan eri puolilta; kirjauksia ei kuitenkaan ole Etelä-Hämeestä, Varsinais-Suomesta [Muurlaa, Kuusjokea, Nummea ja Vihtiä lukuun ottamatta] ja Satakunnasta eikä myöskään Kainuusta ja Peräpohjolan länsi- ja pohjoisosista). Adjektiivit *maitoinen* (Kuusjo Ask) ja *maitoisa* (KanN) merkitsevät jyvästä puhuttaessa nahkeaa, kypsymättömiä.

Jyvän *piimästä* on tietoja kahdelta erilliseltä alueelta: hämäläismurteista ja muutamista niihin rajoittuvista Länsi-Uudenmaan murteista (Kiika Viht Erä Hat Pad; verbi *piimiä* Lempä) ja pohjoispohjalaisista murteista (Rants Ii).⁹

Jyvän »maidossa, maidolla» oleminen tunnetaan myös vepsässä; *jyvä läks maidone* (Zaiceva—Mullonen, Slovař vepskogo jazyka) sekä virossa: *rukkid lähevad piimale* die Roggensaat wirt von Regen milchig (Wied. s.v. *piim*).

⁹ Näiden läntisten tietojen lisäksi on Laatokan pohjoispuolelta kolmesta pitäjistä tieto *piimä*-kantaisesta puolikypsän jyvän nimityksestä. Harl: »Kyllä tää ruis kohta valmistuu, jyvä on jo piimänje.» (Maija Jaatinen 1971.) | Salm: »Meillä sanottiin että rugchen jyvä on ylen piimänen.» (Maria Rahkala 1971.) | Kiih: »Kaura kun on kaks-karvalla, se on maitojyvällä. Rukiin jyvän eri kehitysvaiheissa kutsutaan: alkujyvä, karvatoppu, vesijyvä, piimäjyvä eli kokkeliaste.» (A. Vartiainen 1971.) | Yhtään vanhaa itämurteista tehtyä kirjausta *piimän* tällaisesta merkityksestä ei ole.

7.1. On olemassa useita kasveja, joiden varren taitekohdasta erittyy valkeaa maitiaisnestettä ja joille tämän perusteella on annettu nimi. *Maitikka* tunnetaan tällä nimellä murteittainkin (Mou SuonJ Piek Toho YTor Kol Tär); samaa kasvia nimitetään myös *maitiaiseksi* (Kuusjo Tyrvää Koiv Iit Soi Paav), *maitoruohoksi* (Erä) ja *maitolaukaksi* (Him). *Maitoheinäksi* nimitetään maitikkaa (Ruov Orim Pad Vahv Luu Kite PieJ KanN Jäp SuonJ Loht Him Rei), voikukkaa (VuoR Rautu Kiih KanN MänH), valvattia (Sip Säkk Kive Ruok Kite Vär), horsmaa (Ruov Maan) sekä hanhikkia (Ruov). Kirvussa ja Äyräpäässä tunnetaan *maitokukka* voikukan, Salmassa ja Nastolassa maitikan nimityksenä. Valvatin nimityksenä on *maitojuuri* (Myn) ja *maito-ohdake* (Erä Tamm Nas Orim Iit Lam Yläm Koiv Äyr Harlu Puu Mäntt Kite PieJ Han RauL). *Maito-ohdake* tarkoittaa murteittain myös huopaohdaketta (Kiika Mou VesL PunL Ruov Nas Pyht Koiv Pari Kauk Salmi Kite Kiih Antt KanN Jor). Toholammilla ohdaketta nimitetään *maitotakiaiseksi*. Valvatin nimityksinä on lisäksi merkitty muistiin *maito-ohjakkainen* (Kiika), *maitokarhiainen* (Num Viht) ja *maidokargiene* (Salmi). *Maitohorsmasta* (Ruov VesL Iit Koiv Äyr Kite Antt KorL Soi Vaala) on kirjattu lisäksi asut *maitohorsmu* (KaJ) ja *maitohorsma* (ATor). Voikukka tunnetaan Vl. Pyhäjärvellä *maito-ohtajaisena* ja Kurkijoella *maito-ohtasena*.

Kasvin maitiaisnestettä merkitsevistä *piimästä* on kolme kirjausta (ATar Lau Soi). Maitikkaa merkitsevä *piimäkukka* on pantu muistiin Vanajasta ja Alatorniolta sekä *piimäkukkanen* Lammilta. *Piimäkukka* on merkitty myös Laukaasta voikukan nimityksenä ja Sallasta huopaohdakkeen nimityksenä. Valvatti tunnetaan Alastarossa *piimäohdakkeena*, Kiikalassa *piimäohjakkaisena* ja Vihdissä *piimäkarhiaisena*.¹⁰

Maito-pohjaisista kasvinnimityksistä on runsaasti tietoja eri puolilta, erityisesti itämurteista ja hämäläismurteista. Uudeltamaalta, Varsinais-Suomesta, Satakunnasta, Etelä-Pohjanmaalta ja Oulujärven vesistön pohjoispuolelta *maito*-kasveja ei kuitenkaan ole löydetty (Länsipohjasta sen sijaan on tietoja). *Piimä*-kantaiset esiintymät ovat pääasiassa Hämeestä (lisäksi ATor Sall).

Lähisukkielistämme tunnetaan myös »maitoon» viittaavia kasvien nimityksiä. Karj. *maido* 'eräissä kasveissa oleva karvas maitoneste' (Ilo, T. Liljeblad 1927), *maidoheinä* 'Taraxacum, Hieracium' (SuoJ, E. Ahtia 1909—22). Inkeroisurteissa *maidoheinä*-nimitystä käytetään maitikasta tai voikukasta ja *maidokukka*-nimitystä voikukasta (Nirvi, Inkeroisurteiden sanakirja). Myös virosta tunnetaan 'maitoon' viittaavia nimityksiä: *piimaohakas* 'Gänsedistel,

¹⁰ *Piimäheinästä* on tieto myös Karttulasta (T. Kukkonen 1917), jossa se tarkoittaa siankärsämöä, ja Vermlannista (Astrid Reponen 1932), jossa se tarkoittaa kihokkia. Lönnrothin sanakirja tuntee myös *piimäheinän* 'niittyleinikki' sekä *piimäruohon* 'yökönlehti'. Näistä kuitenkin sekä kihokki että yökönlehti ovat kasveja, joita on käytetty nopeuttamaan maidon piimimisprosessia (ks. esim. Ränk, Från mjölk till ost s. 23). Nimitys ei siis perustu kasvista tiikkuvaan maitiaisnesteeseen vaan piimimistä aiheuttavaan ominaisuuteen.

Sonchus L., *sea-piima-rohi* 'Pfaffenröhrlein, *Taraxacum offic. wigg.*' (Wied.) sekä *piimikas* 'Mulgedium', *piimjuur* 'Tragopon' ja *piimohakas* 'Sonchus' (EKMS s.v. *taimed*).

7.2. *Maitosieni* on yleisnimitys rouskuille, joista erittyy maitiaisnestettä (Viht ATar Jämi Park Mänts Haus Hol Iit Suu UusVI Kive ValJ Vahv Kir Lemi VuOR Äyr Jää Sak Pari Kiih HeiV Nil Iis Viit Hart Jäms Avus Niv).¹¹ Enimmäkseen tiedot ovat itämurteista. Kaakkois-Hämeeseen näyttää muodostuvan selvä alue; muut länsimurteiden tiedot tuntuvat melko nuorilta.

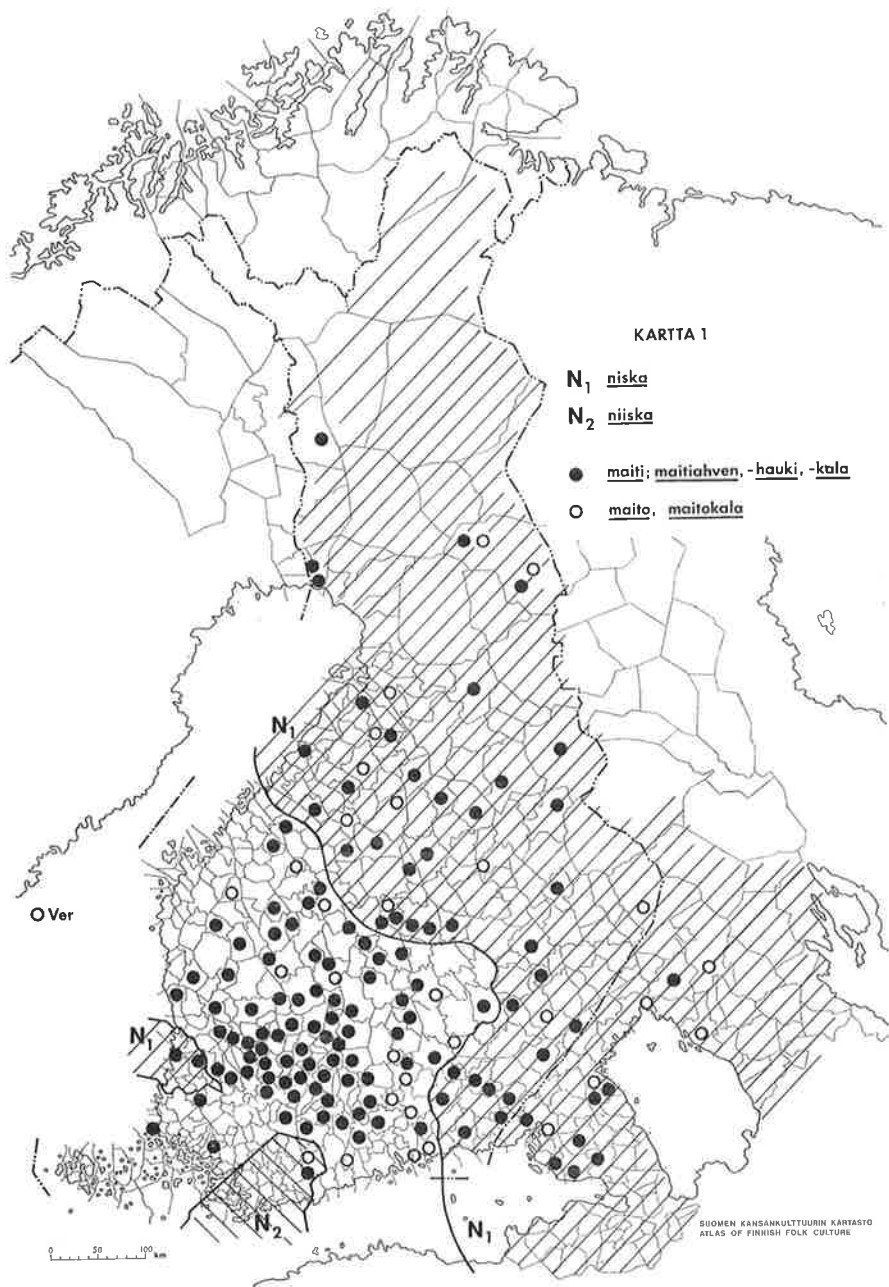
8. Uroskalan siemennestettä nimitetään murteittain *maidoksi*. Nimitys tunnetaan sekä itämurteissa (Viip Harlu Kauk Salm SuoJ Risna Sääm Siil Kars Keu Sys Sot) että länsimurteissa (Viht Tuusu Nas Asi YTar Vim Rei Rants). *Maitokala* tarkoittaa uroskalaa (Virr Orim Asi Heino Kym Pyht Iit Harlu Pari Ilo Salmi Risna KanN Kong SaaJ Sys Vim PyhOI HaaV Muh Kuusa Pos); sana on merkitty myös Vermlannista, ja se on kirjattu lisäksi Lönnrotin sanakirjan lisävihkoon. *Maitomäti* 'maiti' on merkitty Isostakyröstä ja Vähästäkyröstä. Myös *maiti* 'kalan siemenneste' tunnetaan laajalti murteissa; osa tiedoista kuitenkin todennäköisesti pohjaa yleiskieleen. Lähisukukielisämme on »maitoon» viittaavia siemennesteen nimityksiä¹² seuraavasti: karj. *maido* 'kalan maiti' (Nekkula, J. Kalima 1921), *maidone* 'maiti' (Paatene, E. Leskinen 1930), *maido* 'maito, maiti' (Pohjanv. täyd.), *maidone* 'kalan maiti' (Pohjanv.), vir. *kalapiim* 'Fischmilch' (Wied.).

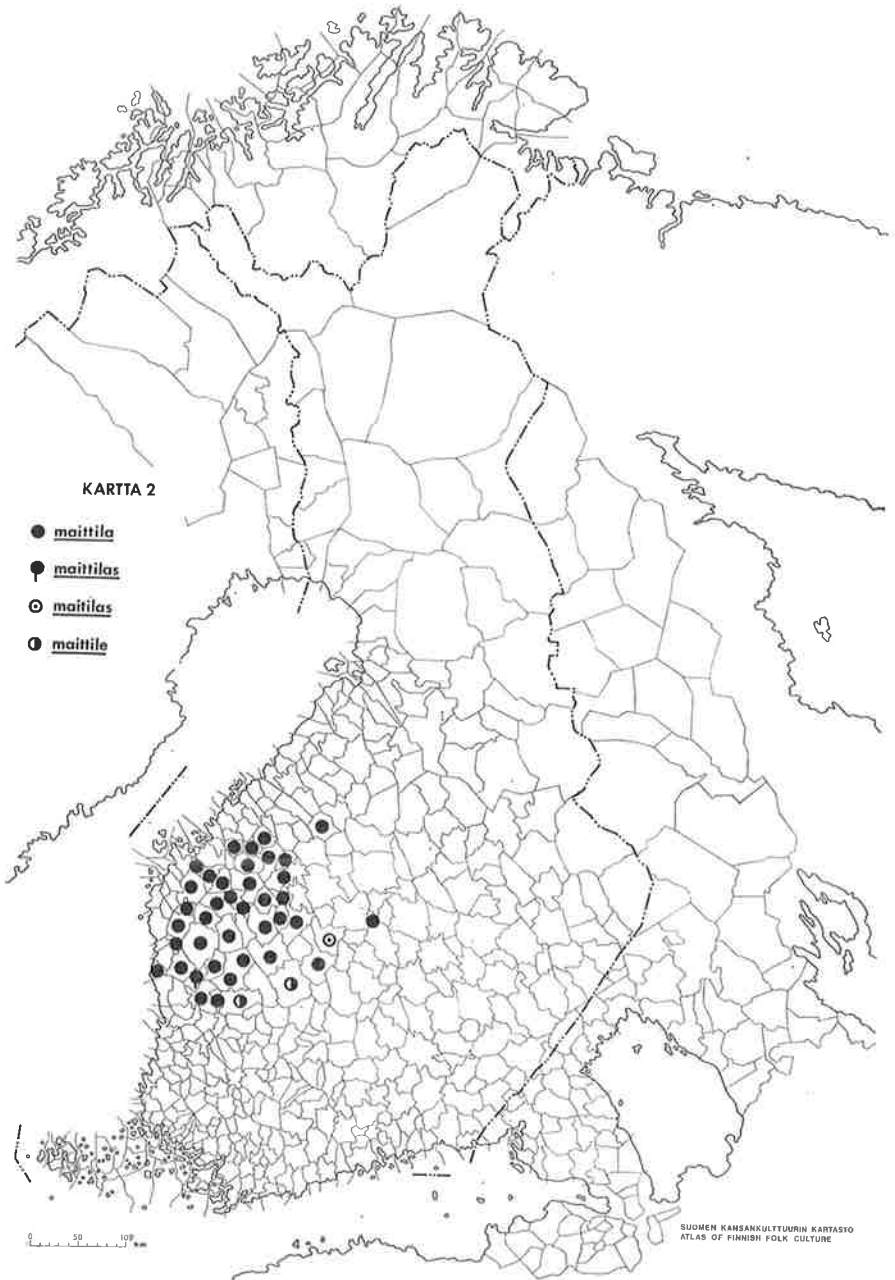
Laajalevikkisin maidin nimitys ims. alueella on *niska* ~ *niiska* (SKES s.v. *niiska*), joka tunnetaan kaikissa ims. kielissä. Suomen murteissa *niskan* alue alkaa kaakkoismurteista ja jatkuu itä- ja pohjoissavolaisten sekä keskipohjalaisien murteiden kautta peräpohjalaisiin murteisiin asti; lisäksi *niska* tavataan lounaismurteiden pohjoisryhmässä sekä *niiska* lounaismurteiden itäryhmässä ja Länsi-Uudenmaan murteissa. *Niska*-karttaan jää siis laaja tyhjiö hämäläisten, eteläpohjalaisien ja länsisavolaisten murteiden alueelle (kartta 1). Juuri täällä keskiaikaisen Hämeen seudulla *maito*-kantainen nimitys on ilmeinen termi; tosin muuallakin ims. kielissä on spontaanisti syntyneitä *maito*-kantaisia maidin nimityksiä. Hämäläinen *maiti* on vanha nimitys; rinnalla ei ole *niskaa*, *niiskaa* niin kuin muualla ims. kielissä.

Paulaharju on kirjannut maitia merkitsevän *kalanpiimän* Pohjois-Ruotsin suomalaisalueilta: »Kojamakin, *niskakala*, tiristi *moukkuosuutensa*, *kalanpiimän*, kutukuoppaan — —» (Kiveliöitten kansaa s. 68). Kalan siemennestettä mer-

¹¹ Lehmäntattia merkitsevä *maitosieni* (Lohj Län) ei sen sijaan ehkä perustu karakteristiseen maitiaisnesteeseen: »Lehmät on ihan villei kun ne näkee maitosiano. — — Sen nimi on kai siit ku lehmä lypsää hyvin ku se syä niit» (Lohj, Rauni Kivistö 1956).

¹² Vrt. myös ruots. *mjölk*, saks. *Fischmilch*, ransk. *laitance*, *laite*, lat. *lactes*, ven. *moloku* 'maiti'.

MAANITTELIN KANSANKULTTUURIN KARTASTO 2010

kitsevä *piimä* on tämän lisäksi kirjattu Rovaniemeltä, Simosta ja Alatorniolta sekä Halikosta ja Soinista (Laura Löytömäki 1971).¹³

9. *Maidon* johdos *maittila* 'kerma' (kartta 2) tavataan eteläpohjalaismurteissa mukaan luettuna savolaiskiila (ja Les) sekä näihin rajoittuvissa hämäläismurteissa (Karv Kih Park). Sana on merkitty myös maakunnallisesta Pohjois-Hämeestä, Äänekoskelta. *Maitilas* on kirjattu Multialta, *maittilas* Honkajoelta ja *maittile* Ruovedeltä ja Ikaalisista.

Vanhoissa sanakirjoissa on yksinäis-t:llinen asu *maitilas* (Gan., Renv., Lönnr.); vasta Lönnrotilla on rinnalla tt:llinen *maittila*, *maittilas*. Murteissa geminaatallinen asu on lähes yksinomainen. Ruoppila on selittänyt suhteen siten, että *maittila* lience saanut geminaattaklusuilinsa siitä, että sana on kansantymologisesti yhdistetty *maittaa*-verbiin (Vir. 1954 s. 359). *Maittila* on makean, happamattoman kerman nimitys, mikä osoittaa sen olevan suhteellisen nuori muodoste. *Maittila* on syntynyt sen jälkeen kun *maito* johdoksineen on muuttunut produktiiviksi myös länsimurteissamme.

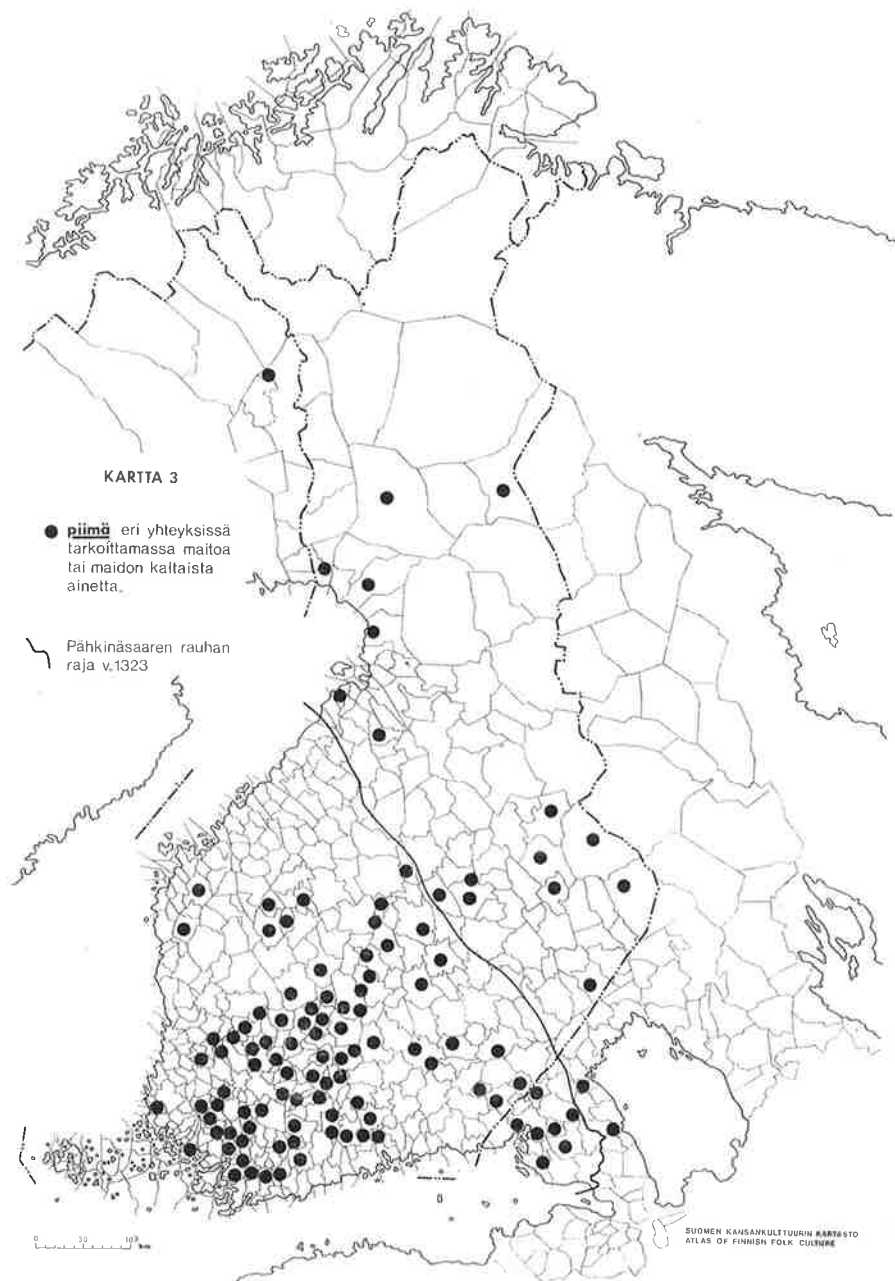
10. Rovaniemeltä tunnetaan *maito* merkityksessä 'mahla': *kojum maitua* (O. Artime 1939). Samasta merkityksestä on pari muutakin tietoa (Erä VesL¹⁴ KanN, kaikki vuodelta 1971). Karjalastakin tunnetaan *maido* 'männyin hyvin juokseva jälsi' (Sui, R. E. Nirvi 1928).¹⁵ »Maitoon» viittaa myös viron nimitys: »kebäde kui puud piimal oo, siis joõsvad mahla, siis puu kasvab» (Vig, KKI).

'Maitoa' tai 'maidon kaltaista ainetta' tarkoittavasta *piimästä* on runsaasti tietoja. Reliktinomaisia esiintymiä on tiheästi perinteellisellä länsimurteiden alueella: Lounais-Suomessa, Hämeessä, Satakunnassa ja Pohjanmaalla (Peräpohjolaa myöten); kaakkoishämäläisten murteiden Iitin ryhmästä ei kuitenkaan ole tietoja, niukasti esiintymiä on myös Keski-Suomesta. Selvä purkauma itään päin on nähtävissä Päijänteen tienoilla, jossa onkin vanhastaan vahva läntinen pohja. Toinen voimakas ja varsin leveä kiila tunkeutuu Oulujärven vesistön tienoilta kohti etelää Pohjois-Savoon. Vanhojen runojen synonyymisista *maito* ja *piimä* -esiintymistä syntyy selvä alue Laatokan luoteispuolelta Oulun seudulle ulottuvan linjan pohjoispuolelle (Pari Soa Sui Kite Rääk Eno Kont Juv Lep TuuN Maan Nil Säy Kiur SaaJ Kivi Piht Kärs HaaV Piip Paav Muh Sot Porajärvi Vuokkiniemi Uhtua), esim. »Heru lehmä, heitä

¹³ Tähän yhteyteen ei kuulune Reisjärven tieto: »*Piimäsiika*, jokin loisen aiheuttama tauti merisiilassa. Kalan lihassa esiintyy tällöin keltaisia, pitkänomaisia koteloita, joiden sisus on piimämäistä. Ei tarkoita maitikalaa» (Anni Kananen 1971).

¹⁴ Toivonen mainitsee L. Unholan merkinneen Vesilahden murteesta *maidon* mahlan merkityksessä (Vir. 1918 s. 79).

¹⁵ Votjakista on esitetty äänne- ja merkitysvastine *møl'* 'baumhonig, süsser baumsaft' (mm. Toivonen, FUF XX s. 53). Levikkiseikat eivät kuitenkaan oikein tue tätä yhdistystä.

maito / Piä piimällä perettä / Ruoki voilla vierahia» (VR XII₂ 7057 a Muhos). Kolmas kiintoisa *piimä*-alue on Saimaan eteläpuolelta Länsi-Kannakselle ulottuva vyöhyke. Pohjois-Savon ja Päijänteen itäpuolen tiedot koskevat lähinnä *pitkä-* ja *lyhytpiimäinen* -sanoja. Mikäli nämä jätetään levikkikartassa huomioon ottamatta, *piimän* levikki on jo varsin selvästi läntinen (kartta 3). Pohjois-Savon ja Pohjois-Karjalan esiintymät ovat todennäköisesti yhteydessä Pohjois-Pohjanmaahan, jossa karjanhoito on jo vanhastaan ollut kehittyntä (ks. esim. Asko Vilkuna, Kansatieteellinen arkisto 14: I s. 64) ja josta tällainen karjanhoitotermi on saattanut kulkeutua muuallekin. Länsi-Kannaksen *piimä*-esiintymät jäävät yleisesti Pähkinäsaaren rauhan rajan (v. 1323) länsipuolelle; Kannaksen asuttamisessahan on havaittavissa selvästi myös läntistä väriä (ks. Heikki Leskinen, Vir. 1964 s. 105—112 viitteinen).

Suomen kaikissa nykymurteissa *piimä* tarkoittaa 'piimää'. Itämurteiden *piimä*-esiintymät ovat kuitenkin selvästi läntistä lähtöä, sillä aunuksessa ja vepsässä ei tavata piimää; kaakkoismurteissakin on vanhastaan *piimän* asemesta *hapanmaito*, *kirnumaito* ja *jamakka*. Vermlannista on merkitty vain *piimän* adjektiivista käyttöä: »Tuossa seisoo nyt tuo piimä (= hapan) maito; join piimeä maitoa; piimäm majjon» (Astrid Reponen 1932) | »piimeä maito» = piiminyt maito, piimä (L. Kettunen 1907) | »piimeä» = hiukan hapan (maito) (Helmi Helminen 1930). Kyseessä on nähtävästi käännöslaina (ruots. *surmjölk*-sanasta), koska savolaismurteissa ei tavata vastaavaa adjektiivista käyttöä. *Piimä* sen sijaan on siis tunnettu ainakin läntisimmissä savolaismurteissa jo 1500-luvulla.

Maito on itäisten murteiden sana, mutta länsimurteissamme sillä on muitakin merkityksiä kuin 'tuore maito'. Kalan siemennestettä merkitsevä *maiti* (ks. 8. ryhmä) on nimenomaan hämäläismurteiden termi. *Maittila* (9. ryhmä) on eteläpohjalainen sana. Vanhoja länsimurteisia *maito*-esiintymiä on erityisesti myös kasvinnimityksissä (7. 1. ryhmä). Lounaismurteissa sen sijaan ei ole vanhastaan tunnettu lainkaan sanaa *maito*; siellä on ollut tuoreen maidon nimityksenä *rieska*.

Lapsuuteni aikoina, eli noin 50—60 vuotta ajassa takaisin ei kuultu aidon kustavilaisen puhuvan *maidosta*. *Rieska* sen täytyi olla, *maidosta* puhujalle naurettiin. (Kus, K. E. Virtanen 1937.)

Sik kum meijeri tuli, ruvettiin puhumaan *maidost*. (Num, R. Saario 1938.) *Maito*-nimikin tunnettiin, mutta henkilö joka sitä nimitystä käytti oli joko »fiini taikka mualt käsiin kotoosiin». (KosTI, E. Kesälä 1939.)

Tampereen—Porin radan rakennustyömichet toivat paikkakunnalle *maito*-sanan joka vakiintui heti käytäntöön. (Nak, V. Grönroos 1937.)

Ims. kielten ryhmittelykysymyksissä on perinteisesti nojaututtu Setälään ja Ojansuuhun. Viime aikoina keskustelu on virinnyt uudelleen. Ongelmaa ovat pohtineet mm. Laanest (Vir. 1972 s. 113—120) ja Raun (Problems of the Number and Grouping of Proto-Finnic Dialects s. 49—79). Erityisen hedel-

mälliseltä ja käyttökelpoiselta näyttää Terho Itkosen kaavailema ryhmittely (Historiallinen aikakauskirja 1972 n:o 2 s. 85—112). Hänen mukaansa kantasuomen päämurteita on ollut ainakin kolme: pohjois- (Suomenlahden pohjoispuolinen murre), lounais- (meren eteläpuolella puhuttu murre) ja kaakkoiskantasuomi (karjalan ja vepsän alkumuoto). Suomen länsimurteista aina vepsään asti ulottuva *maito* näyttää olevan kahden ryhmän, pohjois- ja kaakkoisryhmän, sana. *Piimä* sen sijaan kuuluu lounaisryhmän (Itkosen pohjois- ja lounaisryhmän) sanastoon. *Maito* on myöhemmin levinnyt länteen ja *piimä* itään päin. Vatjassa ja suomessa *maidon* ja *piimän* rinnakkaisuus on aiheuttanut merkitysten eriytymisen. Suomen kaikkien nykymurteiden tuoretta maitoa tarkoittavan *maidon* ja hapatettua maitoa tarkoittavan *piimän* alueellinen jakauma voidaan reliktien avulla osoittaa alkuaan toisenlaiseksi: *maito* on ollut itäisten ja *piimä* läntisten (lähinnä lounaisten) murteidemme sana.

Piimälle ja *maidolle* etävastineiksi esitetyt sanat ovat täysin epävarmoja, ja ims.-lappalaiset suhteet viittaavat selvästi ksm:een, oikeastaan vasta mksm:een. Tämän vuoksi *maitoa* ja *piimää* on pidettävä lähinnä mksm:laisina uudennoksinä. Ne ovat mahdollisesti alkuaan tarkoittaneet maitiaisnestettä yleensä ja spesifistyneet sitten maidon ilmaisimiksi.

On the words *maito* and *piimä*

Maija-Liisa Länsimäki

In all modern Finnish dialects *maito* means 'fresh milk' and *piimä* 'milk that has been soured, buttermilk'. A three way relationship holds between these words in the Baltic-Finnic area: 1) Karelian, Ingrian, Lude, and Veps have only the word *maito*, 2) Estonian has only the word *piimä*, and 3) Votic and Finnish have both words, each with a different meaning. A number of relic forms indicates that the relationship between the words was considerably different at an earlier date.

In western Finnish dialects there exist a few relic forms in which *piimä* means 'fresh milk' (*linnunpiimä* 'precious, extraordinary, non-existent'; *piimäpirkko* (with variants) 'coccinella'; *viljan jyvän piimä* 'the liquid substance in a kernel of grain'). The word has secondary meanings, being used to indicate the milky liquid of certain plants and the seminal fluid of a male fish. Western Finnish dialects also have

relic forms containing the base *maito* (*maittila* 'cream'; *maiti* 'the seminal fluid of a fish'). Additionally, there are many plant names beginning in *maito*. In the foregoing article the relationship between *piimä* and *maito* is examined in the light of 10 relic groups.

It has been suggested that *piimä* is an ancient Finno-Ugric word or an Iranian loan; a possible cognate to *maito* has been found in Votyak. The distribution of the words in Baltic Finnish and the relationships holding between Finnish and Lappish do not support these etymological connections. Instead, both *maito* and *piimä* seem to be new words dating from the proto-Finnic period. Originally they seem to have meant the white, milky fluid of a plant or fish, with the meaning eventually extending by association to signify the milk of a cow.